

*Палатовська О. В.,**доктор філологічних наук, доцент,**завідувач кафедри російської мови і літератури**Київського національного лінгвістичного університету*

СПОНТАННІСТЬ У ПРОЦЕСІ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ УСНОГО НАУКОВОГО МОНОЛОГУ

Анотація. Статтю присвячено визначенню ступеню спонтанності усного наукового діалогу, що виголошують без оперття на писемний текст. Висловлювання визнаємо спонтанним, якщо мовець реалізує його в матеріальну форму практично одночасно з лексико-граматичним розгортанням внутрішнього мовлення. У роботі сформульовані критерії для розмежування спонтанного і підготовленого мовлення: 1) наявність/відсутність обмеження за часом на підготовку до продукування усного повідомлення; 2) наявність/відсутність у мовця зовнішніх опор, якими можуть слугувати попередньо зроблені текстові записи, візуальний ряд, запитання співрозмовника тощо; 3) лінгвістична вмотивованість усного тексту, що враховує особливості предмета висловлювання (репродукування чужих або продукування власних думок). Проведений аналіз дозволив дійти висновку, що усний науковий дискурс, що відбувається без оперття на писемний текст, посідає проміжне місце між розмовною і кодифікованою літературною мовою, зазнаючи їхнього одночасного впливу. Цей модус дискурсу має достатньо високий ступінь спонтанності, незважаючи на потрібну для успішної наукової комунікації попередню підготовку мовця. Отже, спонтанне усне мовлення вченого характеризує, з одного боку, продуманість, а з іншого – досить високий рівень спонтанності та автоматизму, про що свідчить наявність різноманітних мовних явищ, властивих лише усному мовленню (різні види мовної надмірності, перепланування і коригування висловлювання у процесі його вербалізації, хезитації тощо). У протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу «усний vs писемний» усний (спонтанний) дискурс є первинним в аспекті первинного природного отримання зі спонтанної активності свідомості мовця лексичних і граматичних одиниць для подання необхідної інформації в усному модусі комунікації. Проведене дослідження сприятиме подальшій розбудові теоретичних і практичних напрямів у вивченні спонтанного мовлення і усного модусу дискурсу.

Ключові слова: вербалізація, монолог, спонтанність, підготовлений, квазіспонтанний, спонтанний усний науковий дискурс, писемномовна упередженість, усне мовлення, писемне мовлення, хезитація.

Постановка проблеми. Дискурси, що належать до різних форм соціальної комунікації, зазвичай представлені і усним, і писемним модусами передавання інформації. У східнослов'янській лінгвістиці усний модус розмовного дискурсу (але без використання цього терміна) почали активно вивчати у 1960–1980-х роках (І.К. Білодід, В.О. Горпинич, С.Я. Єрмоленко, О.А. Земська, Г.Г. Інфантова, О.О. Лаптева, Н.Ю. Шведова та ін. вчені). За цей час дослідниками був зібраний, затранскрибований і ретельно проаналізований значний фактичний матеріал. У результаті цієї роботи схарактеризовані структурні та функційні

особливості усного розмовного мовлення, доведені його звукова реалізація у вигляді послідовності зручних для вимовлення сегментів і залежність від конситуації, встановлений безпосередній зв'язок із паралінгвістичними засобами спілкування.

У 80-х рр. ХХ ст. дослідники дедалі частіше порушують питання про те, що саме усний варіант мови є її первинною та найбільш фундаментальною формою, хоча лінгвістика практично завжди вивчала писемне мовлення й орієнтувалася насамперед на нього. Н.Д. Светозарова зазначає: «Історично <...> лінгвістика усного (спонтанного, розмовного) мовлення складалася на тлі закономірностей, визначених для писемного мовлення або для КЛМ (кодифікованої літературної мови. – О. П.). У зв'язку із цим почали досліджувати відхилення спонтанного мовлення від КЛМ, що мимоволі наводить на думку про похідність спонтанного мовлення від КЛМ <...>, насправді КЛМ є вторинною по відношенню до спонтанного мовлення» [1, с. 12]. Схожих поглядів додержуються і сучасні лінгвісти, а усне мовлення дотепер перебуває у фокусі уваги новітньої лінгвістики (2, 3, 4, 5 та ін.).

Виклад основного матеріалу. У лінгвістиці нового тисячоліття одним із перших, хто звернув увагу на «писемномовну упередженість» лінгвістичних досліджень, був шведський науковець П. Ліселл, котрий пише: «Сучасна лінгвістика значною мірою базується на вивченні придуманих мовних зразків, що відображають інтуїтивні уявлення, базовані на писемних нормах. Це саме по собі можна схарактеризувати як величезну «писемномовну упередженість» наук про мову» [6, с. 160]. У своїх дослідженнях учений переконливо доводить писемномовну упередженість лінгвістики як наукової галузі та величезний вплив писемного мовлення і грамотності на усне спілкування сучасних людей. На наш погляд, «писемномовна упередженість» особливо поширюється на усну наукову комунікацію, яка зазвичай передбачає попередню професійну підготовку та високу комунікативну компетентність мовців.

Якість мовного оформлення вербальної інформації в усному науковому повідомленні, що відбувається без оперття на писемний текст, безумовно, залежить від багатьох екстралінгвістичних і лінгвістичних чинників: індивідуальних здібностей та психологічних особливостей мовця, його професійної компетентності (впевненості/невпевненості у своїх знаннях тощо), комунікативного досвіду і рівня усвідомленості у використанні мовних засобів, а також змістовної сторони виступу (наявності складної термінології, статистичних даних, точних розрахунків, цитат з інших джерел), особливостей комунікативної ситуації (потребово-мотивувальної важливості умов перебігу дискурсу) та соціальної приналежності аудиторії, що присутня на виступі.

Отже, у зв'язку із цим постає питання про наявність і ступінь спонтанності усного наукового висловлювання, що виголошується без оперття на зовнішню опору. Чи є в такому повідомленні місце мовотворчості й імпровізації? Якою мірою і у який спосіб виявляється спонтанність насамперед – із боку змісту чи з боку лексико-граматичного оформлення? Яке мовлення взагалі можна вважати спонтанним? На ці питання дотепер немає усталеного погляду в науковому лінгвістичному середовищі, чим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Метою статті є встановлення обґрунтованих критеріїв для виявлення рівня спонтанності усних мовленнєвих висловлювань, а також визначення ступеню спонтанності усного наукового монологу, що виголошується без оперття на писемний текст. Проведений аналіз сприятиме подальшому дослідженню теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із вивченням усного наукового дискурсу.

Поняття «спонтанність» увійшло до термінологічного апарату мовознавства із психології, де воно визначається як поведінка людини, «зумовлена не зовнішніми впливами, а внутрішніми причинами» [7, с. 182]. У лінгвістиці існують різні погляди на категорію спонтанності у здійсненні мовленнєвого акту, серед яких найпоширенішими можна вважати два різних підходи до визначення спонтанного мовлення.

1. Спонтанним визнають висловлювання, яке мотивоване виключно внутрішніми імпульсами мовця, а не зовнішніми чинниками, і в цьому разі поняття «непідготовленість» і «спонтанність» називають різні ознаки мовлення (О.К. Земська, С.І. Ожегов, Н.Ю. Шведова та ін.). Із цим поглядом важко погодитися, тому що в нашому розумінні осмислений процес породження мовлення завжди мотивований зовнішніми обставинами, завдяки чому в людини виникає внутрішній імпульс висловитися. Крім того, за такого підходу до спонтанного мовлення не видається можливим описати типи комунікативних ситуацій, в яких воно може здійснюватися, а також властиві йому жанри.

2. Спонтанне (непідготовлене) повідомлення протиставляється підготовленому, незімпрізованому мовленнєвому твору (Н.В. Богданова, О.І. Галяшина, К.А. Долинін, О.С. Лаптева та ін.). Поділяючи цей погляд, ми, услід за К.А. Долиніним, визначаємо *спонтанність* як практичну одночасність лексико-граматичного розгортання внутрішньої програми та реалізації висловлювання в тій чи іншій матеріальній формі, а неспонтанність у нашому розумінні «характеризується тим, що розгортання внутрішньої програми, оформлення фрази «для себе» більш-менш істотно випереджає її реалізацію «для інших» [8, с. 244]. Отже, усне висловлювання є спонтанним, якщо воно серіалізується в зовнішнє мовлення практично одночасно з іншими етапами його породження і у такий спосіб протиставлено підготовленому, незімпрізованому мовленню.

У «Стилістиці французької мови» (1978 р.) К.А. Долинін писав: «Спонтанне мовлення не збігається ні з книжним (яке зазвичай протиставляється розмовному), ні з писемним. Не всяке усне мовлення спонтанне, але, мабуть, будь-яке писемне мовлення неспонтанне. Письмо знімає спонтанність, оскільки фіксація висловлювання в писемній формі займає значно більше часу, ніж його промовляння, внутрішнє чи зовнішнє» [8, с. 244]. Для свого часу таке твердження видається загалом справедливим, однак сьогодні його можна прийняти тільки з істотними застереженнями: сучасне спілкування за допомогою мобільних

телефонів і/або ресурсів Інтернету (СМС-комунікація, писемне спілкування в чатах, соціальних мережах, у месенджерах Facebook, Skype, Viber, WhatsApp тощо) є певним графічним аналогом традиційного усного спілкування, оскільки серіалізація висловлювання в зовнішнє мовлення відбувається практично паралельно з іншими етапами його породження. Сучасні ІТ-технології надають можливості для спонтанної комунікації в режимі онлайн не тільки в усному, а й у писемному форматі. Це вносить зміни у традиційні уявлення про сутність та співвідношення традиційних каналів передавання інформації, а також у можливості спонтанної комунікації в усних і писемних модулях дискурсу.

У лінгвістиці описані й інші форми спонтанної писемної комунікації. Так, наприклад, В.Г. Адмоні вважає, що «спонтанне мовлення можливе і в писемній формі – особливо при написанні приватних листів без їхнього попереднього детального обмірковування. Такі «вільно плинні» листи характерні особливо для жінок» [9, с. 10]. Фахівець у галузі судової лінгвоекспертизи О.І. Галяшина [10] вказує на спонтанне надання свідчень у писемній формі як на ефективний спосіб, що застосовується в криміналістиці й судовій практиці, й у цьому разі чинник спонтанності виступає визначальним для встановлення істини.

Проте не викликає сумніву факт, що спонтанність більш властива усному модусу комунікації. Справді, основна риса усного дискурсу – це його незворотність у часі, а під час породження писемного тексту адресант повідомлення зазвичай має можливість перечитати написане та внести до нього суттєві корективи, причому не тільки з боку мовного оформлення, але й у змістовому плані.

Ступінь спонтанності в різних типах усного дискурсу може відрізнятися залежно від певних чинників: ситуації спілкування, жанру повідомлення та видів його озвучування (декламування, читання, переказ, говоріння).

У зв'язку з викладеним можна зробити висновок, що для визначення ступеня спонтанності усного вербального повідомлення потрібні доволі чіткі та обґрунтовані критерії, серед яких найсуттєвішими, на наш погляд, є такі:

1) найважливішим екстралінгвістичним чинником, що визначає ступінь підготовленості/спонтанності мовного повідомлення, вважаємо *критерій обмеження за часом*, тобто наявність / відсутність у мовця часу на підготовку до продукування усного повідомлення;

2) іншим критерієм для розмежування спонтанного і підготовленого мовлення є наявність / відсутність в мовця *попередньо заданих зовнішніх опор*, якими можуть слугувати будь-які текстові записи, візуальний ряд, який слід описати, запитання співрозмовника тощо;

3) власне лінгвістичний критерій, що визначає спонтанність або підготовленість усного повідомлення, це *лінгвістична вмотивованість*, яка передбачає врахування особливості предмета висловлювання, тобто репродукування чужих або продукування власних думок.

О.І. Галяшина проводила експериментальні дослідження з визначення ступеня спонтанності різних жанрів усного дискурсу з урахуванням як лінгвістичних (фонетичних, лексико-граматичних), так і екстралінгвістичних (комунікативної ситуації, психологічного та соціального портрету мовця тощо) особливостей його перебігу. Унаслідок цього дослідниці

виділяє градаційні ознаки категорій *підготовленості* та *спонтанності* й розподіляє різні жанри усних монологічних висловлювань на шкалі «підготовлений → квазіспонтанний → спонтанний дискурс» [10, с. 95–96]. Узагальнено викладене в таблиці, де жанри монологічних висловлювань, що знаходяться в зонах перетину підготовленого, квазіспонтанного та спонтанного дискурсів, позначені підкресленням:

**Жанри монологічних висловлювань
за ступенем підготовленості – спонтанності**

Види дискурсу за ступенем підготовленості/спонтанності	Жанри монологічних висловлювань
підготовлений дискурс	– відтворення вголос вивченого напам'яť тексту;
квазіспонтанний дискурс	– читання вголос відомого раніше писемного тексту;
↓	– читання невідомого тексту;
спонтанний дискурс	– <u>переказ з опорою на писемний текст</u> ;
	– мовлення за суфлером;
	– репродукування вголос «чужого мовлення»;
	– стереотипне мовлення за шаблонним текстом;
	– обдумане мовлення за заздалегідь складеним планом;
	– <u>науковий монолог без опертя на писемний текст</u> ;
	– монологічна розповідь на відому тему;
	– спонтанне монологічне мовлення

У реальних комунікативних практиках жанри, що розташовані на периферії *підготовленого, квазіспонтанного й спонтанного* дискурсів, розміщені в зонах перетину, оскільки межі між ними розмиті та не можуть бути чітко відділені одна від одної. Так, на нашу думку, *усний науковий монолог, вимовлений без опертя на писемний текст*, є проміжним жанром і перебуває між жанрами «обдумане мовлення за заздалегідь складеним планом» та «монологічна розповідь на відому тему», які в класифікації О.І. Галяшиної віднесені до різних типів дискурсу – квазіспонтанного і спонтанного. Вважаємо, що визначення чіткіших меж між ними неможливе.

Слід наголосити, що усний модус наукового дискурсу завжди передбачає певну підготовленість, оскільки зазвичай спирається на попередні дослідження мовця, відбиті в наукових публікаціях. Мовець, виступаючи на відому тему без опертя на писемний текст, може тримати в пам'яті не тільки план виступу, а й окремі його частини. Це дає йому можливість автоматично видобувати з робочої пам'яті не тільки готові мовні кліше наукового стилю, а й деякі синтаксичні конструкції з конкретним лексичним наповненням, що не виключає, однак, того факту, що публічний науковий монолог, виголошений без зовнішніх опор, є продуктом одномоментної мовленнєвої творчості.

У такому мовленні завжди є місце імпровізації, оскільки в умовах обмеження за часом мовець необхідний зміст оформлює вербально в момент вимовляння. Усне продукування повідомлення не дає можливості вилучити, закреслити або замінити щось невдале, непотрібне, як це зазвичай відбувається під час створення писемного тексту. Про це свідчить таке властиве усному науковому мовленню явище, як мовна надмірність, що знаходить вираження в дублюванні іменниково-займенникових референційних форм, численних повторах, синтаксичному паралелізмі, великій кількості дискурсивних слів,

а також наявності хезитацій – пауз коливання у фонації, які часто-густо заповнені різними звуками. Хезитації вказують на те, що мовець ще не готовий вимовити наступний сегмент висловлювання й потребує часу на його продукування, причому такі паузи можуть не збігатися із синтаксичним членуванням висловлювання (див. про це докладніше в [3; 11; 12]). Експерименти, проведені ще у 1960-х роках англійською лінгвісткою Ф. Голдман-Ейслер, переконливо довели зв'язок хезитацій зі спонтанністю мовлення: паузи коливання характеризують напружену розумову діяльність при невідготовленому породженні складних за змістом повідомлень, а під час звичайної балаканини чи читання вголос їх набагато менше і вони синтаксично передбачувані [13].

Мовець під час спонтанного продукування наукового монологу не має часу переглядати весь наявний у його лінгвістичному досвіді репертуар граматичних структур, звідси – використання мовних стереотипів, готових кліше наукового стилю, які видобуваються із пам'яті автоматично. Це пояснює також той факт, що під час породження усного повідомлення адресант у своєму прагненні бути зрозумілим із боку адресата, як правило, дещо спрощує змістове наповнення і мовне оформлення наукового повідомлення, зазвичай використовує синонімічні доміанти лексичних одиниць і простіші для сприйняття синтаксичні утворення.

Вибір належної синтаксичної форми для передавання необхідного змісту є спонтанним динамічним процесом, тому під час його здійснення зазвичай спостерігаються різноманітні самопереривання, коригування, перебудови, зміни синтаксичної перспективи висловлювання тощо. На думку О.С. Кубрякової, все це – «пряме свідчення того, що думка й мова пов'язані аж ніяк не нерозривним зв'язком, що вербалізація думки – це найчастіше творчий процес, під час якого задум набуває не просто певної об'єктивованої мовою форми, – він прояснюється, уточнюється, конкретизується» [14, с. 33].

Викладене вище дає змогу зробити висновок, що науковий монолог на відому тему, виголошений у режимі онлайн в умовах обмеження за часом без опертя на писемний текст, є висловлюванням, що має досить високий ступінь спонтанності. Спонтанне усне мовлення вченого характеризує, з одного боку, продуманість, яка забезпечується всім попереднім професійним досвідом мовця та його дослідженнями з теми виступу, а з іншого – досить високий рівень спонтанності та автоматизму. Продуманість мовлення становить його змістову сторону і не виключає, з одного боку, спонтанної мовленнєвої творчості, а з іншого боку, автоматизму в доборі граматичних структур та їхнього лексичного наповнення, в які об'єктивується зв'язок висловлювання.

Висновки. Отже, усний науковий дискурс, виголошений без зовнішніх опор, посідає проміжне місце між розмовною і кодифікованою літературною мовою, зазнаючи їхнього одночасного впливу. Цей модус дискурсу має достатньо високий ступінь спонтанності, попри потрібну для успішної наукової комунікації попередню підготовку мовця.

У протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу «усний vs писемний» усний спонтанний дискурс є первинним, коли процес обмірковування в мовця відбувається практично одночасно з реалізацією повідомлення у вербально-звукову форму. Ці процеси не завжди перебігають синхронно, що можна спостерігати в різних інтонаційно-

гезитаційних і синтаксичних відхиленнях. Опозицію первинність/вторинність у цьому разі розуміємо в аспекті первинного природного отримання зі спонтанної активності свідомості мовця лексичних і граматичних одиниць для подання необхідної інформації в усному модусі комунікації і вторинності його писемного аналога, коли адресант повідомлення має зумовлену відтермінуванням у часі можливість для більш ретельного викладу наукової інформації відповідно до прийнятих у суспільстві мовних і стилістичних норм.

На завершення позначимо, що проведені дослідження потребують подальшого обґрунтування теоретичних проблем і розроблення експериментальних методик із вивчення спонтанного усного мовлення – це може посприяти розв'язанню теоретичних питань про спонтанне мовлення і його зв'язок із когнітивною системою людини, а також мати прикладне значення в методиці викладання мов і у формуванні різних комунікативних практик, спрямованих на репрезентацію досвіду, системи цінностей і норм взаємодії суб'єктів комунікації у сучасному соціумі.

Література:

1. Фонетика спонтанной речи. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1988. 248 с.
2. Кибрик А.А., Подлеская В.И. Проблема сегментации устного дискурса и когнитивная система говорящего. *Когнитивные исследования*. Вып. 1. Москва : Институт психологии РАН, 2006. С. 138–158.
3. Палатовська О.В. Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації) : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.02. Дніпро, 2020. 40 с.
4. Стеріополо О.І. Усний текст, його різновиди та комунікативно-прагматичні категорії. *Науковий вісник ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Лінгвістичні науки*. 2016. № 22. С. 150–160.
5. Шевченко Л.І., Сизонов Д.Ю. Критерії диференціації усного та писемного тексту в лінгвоекспертизі. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Вып. XLII. 2021. С. 28–42.
6. Линелл П. Письменная языковая предвзятость лингвистики как научной отрасли. *Studia linguistica cognitiva: Наука о языке в изменяющейся парадигме знания*. Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2009. Вып. 2. С. 153–191.
7. Шапарь В.Б., Россоха В.Е. Новейший психологический словарь. Ростов н/Д : Феникс, 2005. 806 с.
8. Долинин К.А. Стилистика французского языка. Москва : Просвещение, 1987. 303 с.
9. Адмони В.Г. Система форм речевого высказывания. Санкт-Петербург : Наука, 1994. 153 с.
10. Галяшина Е.И. Основы судебного речеведения : монография. Москва: СТЭНСИ, 2003. 236 с.
11. Палатовская Е.В. Синтаксис устного дискурса: проблемы сегментации. *Русская филология. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды*. Харьков, 2016. № 1(56). С. 35–40.
12. Палатовская Е.В. Многокомпонентные сложные предложения в синтаксисе говорящего (на материале устного научного дискурса). *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Філологічні науки*. Вып. 44. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. С. 248–252.
13. Николаева Т.М. Новое направление в изучении спонтанной речи (о так называемых речевых колебаниях). *Вопросы языкознания*. 1970. № 3. С. 117–123.
14. Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. Москва : Наука, 1991. 238 с.

Palatovska O. Spontaneity in the process of verbalization of oral scientific monologue

Summary. The article is dedicated devoted to determining the degree of spontaneity of oral scientific dialogue, uttered without reliance on the written text. An utterance is considered spontaneous if the speaker realizes it in material form almost simultaneously with the lexical and grammatical development of internal speech. The paper formulates criteria for distinguishing between spontaneous and prepared speech: 1) the presence / absence of time restrictions on preparation for the production of oral communication; 2) the presence / absence of the speaker's external supports, which can be pre-made text entries, visual series, questions of the interlocutor, etc.; 3) linguistic motivation of the oral text, which takes into account the peculiarities of the subject of expression (transmission of one's own thoughts or reproduction of someone else's thoughts others or the transmission of one's own thoughts). The analysis allowed us to conclude that spontaneous oral academic discourse occupies an intermediary position between conversational and codified standard language, being affected by both of them. This mode of discourse has a fairly high degree of spontaneity, despite the necessary prior training of the speaker for successful scientific communication. In opposition of two modes of discourse "oral vs written", oral (spontaneous) discourse is primary, not in the sense of origin, but rather in generation and perception of its content within the framework of time limits in online communication, when the speaker's process of speculation continues almost simultaneously with serialization of a message into verbal and sound form. These processes are not always synchronic, which is embodied in different intonational and hesitant, as well as syntactic failures. The conducted research will promote further study of spontaneous speech and oral scientific discourse.

Key words: verbalization, spontaneity, prepared, quasi-spontaneous, spontaneous oral scientific discourse, written bias, oral speech, written speech, hesitation.